

Ivan Marković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Katedra za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
ivan.markovic@yahoo.com

RJEČNICI IVANA FILIPOVIĆA

Pokretački duh hrvatskoga školstva u 19. stoljeću Ivan Filipović (1823–1895) uza sav svoj nastavni, prevodilački, urednički, organizacijski i javni rad ostavio je i mnogo vrijednih filoloških djela (usp. Marković 2021), među njima i dva za svoje doba opsežna dvojezična rječnika, koja je sastavio sa suradnicima Gj. Deželićem, Lj. Modcem i Gj. Šimončićem: njemačko-hrvatski (I–II, 1869) i hrvatsko-njemački (I–II, 1875). Za razliku od ostalih preporodnih i poslijepreporodnih rječnika – primjerice I. Mažuranića i J. Užarevića (1842), J. Drobniča (1846–1849), R. Fröhlicha Veselića (1853, 1854), D. Parčića (1858, 1874), B. Šuleka (1860, 1874–1875) – leksikografski rad I. Filipovića nije primjereno opisan i nema »vidnijega mjesta u povijesti hrvatske leksikografije« (Šamardžija 2019). U radu će se dati osnovni opis Filipovićevih rječnika, nešto podataka o korpusu i leksikografskim postupcima, osobito u odnosu na prethodnike i uzore, te tako pokušati popuniti filološka praznina u razumijevanju leksikografskoga rada na hrvatskome jeziku prije rječnika JAZU (ARj, 1880).

I. Uvod

Prvak hrvatskoga školstva u 19. stoljeću, pokretač, organizator struke, urednik časopisa, prevodilac i književnik Ivan Filipović (1823–1895) napisao je mnogo filologu važnih djela: početnice, pismovnike, povijest hrvatske i srpske književnosti, kratku stilistiku (v. Marković 2021). Među njima su i dva opsežna dvojezična rječnika, koja je sastavio sa suradnicima Gj. Deželićem, Lj. Modcem i Gj. Šimončićem: njemačko-hrvatski (I–II, 1869) i hrvatsko-njemački (I–II, 1875). Za razliku od ostalih preporodnih i poslijepreporodnih rječnika, koji su poslije redom prošli kroz filološke

ruke, leksikografski rad I. Filipovića nije primjereno opisan i nema »vid-nijega mjesta u povijesti hrvatske leksikografije« (Samardžija 2019:87).¹ To je više nego neobično jer u svoje doba oni su bili – čini se – najopsežniji rječnici s hrvatskim kao polaznim jezikom. Ovdje se stoga daju osnovni opis Filipovićevih rječnika i bilješke nastale njihovim listanjem. Započet ćemo naoko okolišno, uočavanjem jednog neobičnog Filipovićeve leksikografskog postupka (v. § II), koji nam se postupak u listanju iznova i iznova činio sve važnijim u konačnoj (pr)ocjeni. Dalje pokušavamo skicirati vremensku lentu objave rječnika, s nešto nepoznatih podataka, te dajemo bilješke nastale pomnijim listanjem rječnikâ (§ III). U predzadnjem odjeljku (§ IV) napravili smo mali pokus s građom triju rječnika ne bismo li provjerili kako se ona nosila sa sebi suvremenim leksikom. Na kraju kratko sabiremo tri ključne spoznaje do kojih smo došli (§ V).

II. Leksikografski pristup

Trojezično talijansko-latinsko-hrvatsko, tj. -ilirsko ili -slovensko *Rječosložje* u šest knjiga J. Stullija s početka 19. stoljeća (1801–1810; 1806. s hrvatskim kao polaznim jezikom) ostat će po svojem opsegu i formatu u hrvatskim okvirima izuzetna leksikografska pojava sve do razmeđa 19/20. stoljeća i rječnikâ Ivekovićeve i Brozova (1901) i Akademijina (ARj, 1880–). Drugu polovicu hrvatskoga 19. stoljeća, tamo negdje od 1860-ih nadalje, rese vrsna leksikografska imena D. Parčića i B. Šuleka, no međudob je dala daleko skromnije rječnike te danas primjerice govorimo o zbirci u *Danici* 1835, o aneksnome rječniku *Osmanu* 1844, o manjim rječnicima Richterovu, Ballmannovu i Fröhlichovu 1839–1840, Mažuranićevu i Užarevićevu 1842, Drobničevu 1846–1849. To su bili dometi prve polovice hrvatskoga 19. stoljeća. Kako se leksikografska tehnika razvijala i brusila, pokazat ćemo najbolje primjerom obrade jedne natuknice, uzet ćemo h. *oko*, nj. *Auge*.

¹ O hrvatskim rječnicima u 19. stoljeću – spomenut ćemo samo osnovnu literaturu, koja onda može biti vodilja – pisali su V. Dukat o Richterovu, Ballmannovu i Fröhlichovu te Mažuranićevu i Užarevićevu (1933, 1937), Z. Vince o manje-više svima (1978/2002), I. Gostl o Šulekovima i Parčićevima (1995, 1998), M. Samardžija o manje-više svima (2004, 2019), A. Kapetanović o Drobničevu (2002). Kratak pregled do ARj-a dao je P. Budmani (1885), koji je spomenuo A. Mažuranića, J. Drobniča, I. Mažuranića, J. Užarevića, B. Šuleka, Đ. Daničića, čak i I. Dežmana i zaboravljenog I. Jurašića, ali D. Parčića i I. Filipovića nije nikako. O međašnom rječniku s prijelaza 19/20. stoljeća – Ivekovićevu i Brozovu – pisao je već V. Jagić (1901–1902/1948).

Richter, Ballmann i Fröhlich (1839–1840: s. v. *Okko*) imaju jedan kratak redak:²

Okko, ka, m. (oko), *das Auge*.

Primijetimo da su stavili oznaku m(asculinum). Imaju oni i natuknicu *oko*, s koje upućuju na *okko* te daju drugo značenje mjerne jedinice ('oka'):

Oko, a, m. 1) s. *Okko*; 2) *eine Maaß*.

I ta im je natuknica m(asculinum). Prijedloga *oko* nemaju, imaju samo *okolo*. Još jedna neobična odluka: imaju posebnu natuknicu *oka trenutje* 'tren, trenutak', gdje je *oko* pisano s jednim k:

Oka trenutje, *ein Augenblick*.

Njemačko-hrvatski dio znatno je bolji, natuknica *Auge* ima dvanaest redaka, natuknica *Augenblick* devet, navedeno je više značenja, ima kolokacija, ima frazeologije. Spomenimo još da u hrvatsko-njemačkome imaju natuknicu *Slipooocsje, a, n. die Schläfe* te da je ona dakako n(eutrum).

Mažuranić i Užarević (1842: s. v. *Auge*) imaju 9 redaka:

Auge, n. oko; vid; (in der Karte), oko; (an Pflanzen), pup, pupak, pupoljak; große Augen machen, divit se, čudit se; ein – auf etwas haben, oko imati, žuditi; gehe mir aus den Augen, idi mi izpréd očiuh; das liegt vor Augen, očevidno je; die Augen niederschlagen, poniknuti; aus den Augen, aus dem Sinn, koga nevidimo, lako i zaboravimo; ein – zudrücken, kroz parste gledati; zum – gehörig, očinji.

Razgraničena su značenja, začudo ono u igraćim kartama navedeno je prije onoga u bilja (u Richtera, Ballmanna i Fröhlicha na drugome je mjestu bilje, igraće su karte na trećemu), ima kolokacija, fraza, uzrečica (*aus den Augen, aus dem Sinn* danas bi bilo *daleko od očiju – daleko od srca*). Pod natuknicom *Schläfe, pl. Mažuranić i Užarević (1842: s. v.)* daju prijevodnu sintagmu *slěpo oko*, nemaju ništa poput *sljepoočnica, sljepoočje*.

Drobnič (1846–1849: s. v. *Oko*) ima pet redaka, *sljepo oko* (tj. *sljepoočnica*) uključeno:

Oko, n. *Auge, n. occhio; slěpo –, Schläfe, tempia; oči, iu, f. pl., die Augen (im Kopfe), gli occhi; oka, n. pl. die Augen auf den Würfeln, punti*

Rod i broj precizno su navedeni, prijedlog *oko* posebna je natuknica, mjerna jedinica *oka* također, dakako ženskoga roda. Sintagmu *slěpo oko* nahodimo još s. v. *slěp, a, o, adj.*

² Goticu ćemo u njemačkim dijelovima rječnikâ zamijeniti suvremenom kurzivnom latinicom.

Najzad u Šuleka (1860: s. v. *Auge*) nahodimo sedamdeset četiri (74) retka opisa, više od jednoga stupca! Pod natuknicom *Schläfe* Šulek ima ovako:

Schläfe, pl. slēpe oči (slēpo oko), slē-

Nažalost sljedeći je redak očito ispao iz sloga, nema ga, pa ne znamo što je slijedilo, koja je to riječ započinjala sa *slē-*, je li Šulek imao složenicu poput *sljepoočnica*, *sljepoočje*. Ali zato u Parčića (1874: s. v.) nahodimo ovaj niz natuknica:

Sljepočice, â, fpl. *le tempia*.

Sljepočice, avv. *alla cieca; ad occhi chiusi*.

Sljepočka, }
Sljepočnica, } f. *osso della tempia*.

Sljepoočice, avv. V. Sljepočice.

Dakle i imenica i prilog, doduše s. v. *oko* ima sintagmu *sliepo –, tempia*.

Tako dođosmo do Filipovićevih rječnika, njemačko-hrvatskoga (1869) i hrvatsko-njemačkoga (1875), sastavljenih kad je već leksikografski fond bio ozbiljan, temelji postavljeni. Natuknicu *Auge* Filipović je (1869: s. v.) donio na osamdeset šest (86) redaka, s mnoštvom kolokacija i fraza. Za *sljepoočnicu* ima ovako:

Schläf=chen n. *–e* f. *sliepo oko; sanak; ein Sch. machen* pospavati, podriemati; *–en* pl. *sliepe oči*.

Drugim riječima, nema složenicu, ima sintagmu *sliejpo oko*. Začudo malo niže natuknica je *Schäfenfläche*, unutar koje se *sljepo(o)čnica* pojavljuje nekoliko puta:

Schäfen=fläche ploha *sljepočnice*; *–fortsatz* *sljepočni odraslić*; *–grube* *sliepo oko*; *–muskel* f. *sljepočna mišica*; *–schlagader* *sljepočna odvodnica*, *kucavica*

Rekli bismo da je riječ o nedosljednosti. Također bismo pohvalili to što su unutar jedne natuknice objedinjene složenice kojih je prvi dio *Schäfen-*. Tako je učinjeno i kod riječi, složenica, kojih je prvi dio *Augen-* (s. v.). To međutim ne možemo reći za prethodno citiranu natuknicu, u kojoj ipak upada u oči – da se poslužimo frazom koju rječnici opisuju s. v. *Auge* – to da su u njoj zapravo objedinjene natuknice *Schläfchen* ‘sanak, drijem’ i *Schläfe* ‘sljepoočnica’, koje ruku na srce nemaju veze jedna s drugom.

Time smo željeli pokazati troje. Prvo, unatoč očitu napretku leksikografske tehnike i opisa od prvih preporodnih rječnika do Šuleka i Filipovića u Filipovića vidimo odluku u obradi koju teško možemo braniti, a kod drugih ju leksikografa nismo opazili (možda jednostavno nismo dovoljno zagledali): ogroždavanje natuknica prema abecednomu načelu, nerijetko bez ikakva tvorbenog, etimološkog ili smislenog razloga. Čini se

posve apsurdno u istu natuknicu *Cavatine* (tj. *Cav=atine*, Filipović 1869: s. v.) objediniti ove riječi:

Cavatine f. zapjevka

Cavent m. jamac

Caviar m. hajvar, slana ikra

Caviren jamčiti, ujamčiti se (za što)

Cavität f. šupljina, izdubak, duplje, dupalj

To nije drugačije no kao kad bismo danas pod natuknicu *kava* uvrstili riječi *kava*, *kavalir*, *kavalkada*, *kavana*, *kavijar* i *kavitacija*; dvije od šest slučajno bi imale isti korijen, ali – kako se kaže – i pokvaren sat dvaput dnevno pokazuje točno vrijeme. Sličnih je primjera lako naći u Filipovićevu njemačko-hrvatskome rječniku, pa na sljedećoj stranici nahodimo objedinjeno primjerice *Cent*, *Central* i *Centaur*, a osobito su uočljivi u hrvatsko-njemačkome (1875). Tako su u jednoj natuknici, upravo natuknici *Adv=ent* (1875: s. v.), objedinjeni *advent* i *advokat*, u natuknici *Af* (prvonavedeno značenje glasi 'die Haare (b. Tuch); gefärbte Wolle')³ objedinjeni su uzvik *aferrim*, imenica *afijun* (tj. afion, opijum), imenica *afis* (s nejasnim značenjem 'Literat'), imenica *aftulja* (tj. atula, ukrasna vanjska greda), pridjev *aforističan* i imenica *aforizam*. Pod natuknicom *Mod=a* (1875: s. v.) naći ćemo i imenice *modarstvo* i *modistica*, što nije nelogično, međutim naći ćemo ni manje ni više negoli i pridjev *modar*, premda je sljedeća natuknica imenica *Modr=a*, unutar koje su pak objedinjene riječi koje je nemoguće svesti na ijedan drugi nazivnik osim abecede: krene od *Modre*, što je ime slovačkoga mjesta u ondašnjoj Ugarskoj (nj. *Modern*), pa preko svih mogućih izvedenica s *modrom* bojom (rekosmo, pridjev *modar* u prethodnoj je natuknici), a završi na *Modrušu*, mjestašcetu u Hrvatskoj. Sve to u jednoj natuknici!

Drugo, postupak o kojemu je riječ – i s kojim smo u ovome napisu pristupili Filipovićevim rječnicima – ima praktičnu istraživačku posljedicu: ni izdaleka nije moguće kazati koliko je u Filipovićevim rječnicima natuknica. Reknemo li da je to možda sporedan statistički podatak, natuknički grozdovi sa svojom »abecednom« logikom ne prestaju biti veoma nespretni leksikografski postupak. Filološkoga opravdanja za nj nemamo, nismo sigurni je li onda moguće i neko pedagoško opravdanje. Cijenimo da je posrijedi svakako leksikografski korak unatrag u odnosu na prethodnike.

Treće, prema citiranim natuknicama možemo zaključiti da je u rječnicima bilo kojekakvih natuknica. Njihovi pisci – Ivan Filipović sa suradnicima Gjurom Deželićem, Ljudevitom Modcem i Gjurom Šimončićem – nisu

³ Pomažu Iveković i Broz (1901: s. v.), koji kažu da je to rudica, dlaka u čohe, u sukna.

bili neobrazovani početnici, ali nisu bili filolozi ni strukom ni djelima.⁴ To je na rječnicima ostavilo traga.

III. O rječnicima

Koliko znamo, Filipovićeve rječnici nisu imali odjeka u znanstvenoj i kulturnoj javnosti. Stotinjak godina poslije Vince je o njima napisao jedva stranicu (1978/2002:585), prepričavši ukratko predgovor, stotinu i pedeset godina poslije Samardžija ne mnogo više od toga, zaključivši da »ni leksičko bogatstvo ni popularnost džepne verzije rječnika nisu Filipovićevu leksikografskomu radu priskrbili vidnijega mjesta u povijesti hrvatske leksikografije« (2019:87). U takvu stanju stvari izmakao je filološkom oku i elementaran podatak kao što je godina objave rječnika. Jest, na naslovnica rječnika stoji da je to 1869. (njemačko-hrvatski dio) i 1875. (hrvatsko-njemački dio), no prema onomu što čitamo u ondašnjim časopisima *Napredak* i *Vienac* te u *Narodnim novinama* to baš i neće biti tako, prije će biti da su to godine kad su počeli izlaziti prvi sveščići pojedinoga rječnika, kako su onodobni rječnici već objavljeni, a rječnici su sva je prilika kompletirani 1872. ili 1874/1875. (njemačko-hrvatski dio) i 1878. (hrvatsko-njemački dio).

U učiteljskome časopisu *Napredak* 1869. osvanuo je »Poziv na pretplatu« Lav. Hartmana, knjižara iz Zagreba (*Napredak*, god. X, 1. II. 1869, br. 1, str. 16):

Izdanje novoga, podpunoga rječnika hrvatsko-njemačko i njemačko-hrvatskoga, koji bi zadovoljavao sadanjemu stupnju krjepko napredujućega hrvatskoga jezika, postalo je obće osjećajnom potreboćom, toga radi odlučih se, da izdadem takovo za tisak već pripravljeno djelo dobro poznatoga književnika g. Ivana Filipovića, koje sam u tu svrhu na sebe preuzeo.

Djelo to izaći će u svezkih sve po 5 araka maloga formata pod naslovom: »Ručni riečnik« hrvatskoga i njemačkoga jezika. I. dio: hrvatsko-njemački, II. dio: njemačko-hrvatski.

Oba diela mogla bi do 100 araka ili odnosno 20 takovih svezaka iznieti. Po dovršenoj predplati izlaziti će svakih 14 dana po jedan. Prvi svezak doći će skoro pod štampu, i prima se predplata sve na 5 i 5 svezaka po 25 novč. za svezak, ili celo djelo u 2 knjige za sniženu predplatu od 4 for. do konca siečnja 1869. u frankovanih listovih.

Objava nije išla najavljenim tempom i prvo je počeo izlaziti njemačko-hrvatski dio. Sličan tekst L. Hartman objavio je na kraju prvoga njemačko-

⁴ Ivan Filipović i Ljudevit Modec bijahu ponajprije učitelji i pedagozi, Gjuro Deželić književnik i prevodilac, Gjuro Šimončić pišaše uglavnom nabožne knjige.

-hrvatskoga dijela rječnika na njemačkome («Avis») i hrvatskome («Objava»); spominje u njemu otegotne okolnosti pri tiskanju svezaka. Obavijesti o izlasku pojedinoga sveska pratimo u *Narodnim novinama* i *Viencu*: objavljen je 8. svezak njemačko-hrvatskoga dijela, od *Großfuß* do *Honig* (NN, 22. VII. 1870), objavljen je 9. svezak njemačko-hrvatskoga dijela, od *Honorant* do *Kohlen=zeichnung* (NN, 15. IX. 1870), kompletiran je njemačko-hrvatski dio i najavljuje se izdavanje hrvatsko-njemačkoga dijela (*Vienac*, 6. IV. 1872), objavljen je 2. svezak hrvatsko-njemačkoga dijela, od *cer* do *domaći* (NN, 8. IV. 1873), objavljeno je prvih 9 svezaka hrvatsko-njemačkoga dijela, do riječi *narazrušiti* (*Vienac*, 13. VI. 1874), objavljen je 20. svezak hrvatsko-njemačkoga dijela, do riječi *sapunjača* (*Vienac*, 3. VI. 1876), objavljen je 21. svezak hrvatsko-njemačkoga dijela, do riječi *smjerati* (*Vienac*, 19. VIII. 1876).⁵ Najzad u *Viencu* 1878. čitamo ovu kratku vijest (*Vienac*, god. X, 20. IV. 1878, br. 16, str. 264):

Novoga hrvatsko-njemačkoga rječnika Filipovićeve, što ga izdade knjižara Hartmanova izišao je 27. svežčić i tim je ovaj rječnik svršen. Ima u svemu 133 arka ili 2132 strane. – Osim Vukova rječnika nismo dosad imali većeg hrvatsko- (dotično srpsko-) njemačkog rječnika. Prvi dio ovog rječnika jest njemačko hrvatski, a izišo je već pred četiri godine.

Doznajemo dakle da je hrvatsko-njemački dio rječnika kompletiran 1878. godine (premda mu na naslovnici stoji 1875. godina), a da je njemačko-hrvatski dio izišao »već pred četiri godine«, što bi bilo 1874. ili 1875. godine, dok smo 1872. čitali da je njemačko-hrvatski dio kompletiran (premda mu na naslovnici stoji 1869. godina). Ponovimo: sva je prilika da je rječnik u potpunosti objavljen najranije 1872. (njemačko-hrvatski dio) i 1878. (hrvatsko-njemački dio). Naravno, mi se u citiranju i dalje služimo godinama navedenima na naslovnicama, a to su 1869. (njemačko-hrvatski dio) i 1875. (hrvatsko-njemački dio). Ponovimo i tvrdnju iz *Vienca*, dovoljno je važna da ju istaknemo: izuzmemo li Karadžićev *dotično srpski rječnik* (¹1818, ²1852), Filipovićev je hrvatsko-njemački rječnik u svoje doba prema procjenama suvremenika bio najopsežniji rječnik s polaznim hrvatskim jezikom.

Dodajmo najzad da je Filipović radio i skraćene – (d)žepne – školske inačice rječnika (npr. 1878), u više izdanja (usp. Samardžija 2019:87), što hoće reći da su rječnici imali prođu i svoju publiku. Plodan kakav je bio,

⁵ Budi usput rečeno da je VIII. godište *Vienca* donijelo opsežan prikaz Filipovićeve *Kratke poviesti književnosti hrvatske i srbske* iz pera I. Milčetića (1876) te da je izvjestilo o objavi Filipovićeve *Kratke stilistike*; štoviše na kraju prikaza Tomičeve *Hrvatske stilistike* D. Jambreščaka (1876) nahodimo opasku da Filipović u svojoj *Stilistici* ni jednom riječju Tomića spomenuo nije, a trebao je.

sastavio je Filipović i *Besjedovnicu* (npr. 1879/1890), s praktičnim uporabnim rečenicama i kratkim tekstovima za učenje njemačkoga i hrvatskoga.⁶

Primjerak rječnika kojim se služimo izgleda ovako. Prvi dio nosi naslov »*Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika*. Za porabu pravnikâ, činovnikâ, učiteljâ, trgovaca i obrtnikâ itd., po najnovijih izvorih sastavio Ivan Filipović uz sudjelovanje Gjüre Deželića i Ljudevita Modca. *I. njemačko-hrvatski dio*.« U Zagrebu 1869. Naklada knjižare Lavoslava Hartmána. Tiskom A. Jakića. Prva knjiga: A–L, str. 1–796; druga knjiga: M–Z, str. 1–720. U svemu: 1516 stranica. Format je džepni, »mala osmina«, rezan na 100 × 148 mm.

Drugi dio nosi naslov »*Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika*. Za porabu pravnikâ, činovnikâ, učiteljâ, trgovaca i obrtnikâ itd., po najnovijih izvorih sastavio Ivan Filipović uz sudjelovanje Gj. Deželića, Lj. Modca i Gj. Šimončića. *I. hrvatsko njemački dio*.« U Zagrebu 1875. Naklada knjižare Lav. Hartmána. (Sve to dano je i na njemačkome.) Tiskom Lav. Hartmána i družbe u Zagrebu. Prva knjiga: A–O, str. 1–1033; druga knjiga: P–Ž, str. (1045)–2132.⁷ U svemu dakle 2132 stranice, format džepni, »mala osmina«, rezan na 100 × 148 mm.

Za usporedbu: Mažuranić i Užarević imali su 1842. u svojem njemačko-hrvatskome rječniku tek 486 stranica većega formata (»osmine«), Šulek je 1860. imao zamašnih 1712 stranica osmine njemačko-hrvatskoga rječnika (u dvjema knjigama), 1874–1875. opet 1372 stranice hrvatsko-njemačko-talijanskoga rječnika znanstvenoga nazivlja, a Parčić je 1874. imao 1059 stranica male osmine hrvatsko-talijanskoga rječnika.

U »Predgovoru« njemačko-hrvatskomu dijelu (1869, I:5–6), datiranomu »U Zagrebu koncem trav. 1869.« pisci kažu: »predajemo javnosti nov rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika, sastavljen prema sadanjemu razvoju našega jezika i književnosti, i prema potrebama, koje su se više nego igda prije pojavile u praktičnom životu«. Nadalje da su »upotriebili ne samo sve, što nam naši stariji i noviji rječnikari, a osobito Vuk, Šulek, Parčić i Dežman pružaju, nego smo i prema razvijenim pojmom i narodnim potrebama našega narodnog života, sliedeći druga slavenska narječja, stvarali gdješto nove rieči, dok napokon nepodje za rukom na to pozvanim muževom naše akademije znanosti, da uz dobro ustanove što je bolje i najbolje«. Najzad kažu da prvo objavljuju njemačko-hrvatski dio, s dvaju razloga: ne bi li hrvatsko-njemački bio savršeniiji te zato što je potrebniji »u ži-

⁶ Tim se priručnicima u ovome napisu ne bavimo.

⁷ U primjerku kojim se služimo nedostaje početak slova P, vjerojatno samo prva stranica jer tekst kreće od natuknice *padilo*.

votu, uredu i službi«; onaj drugi, hrvatsko-njemački, »više [je] za razumak književnosti«.

Kako vidimo, Filipović i suradnici služili su se ponajvećma rječnicima Karadžićevim (¹1818, ²1852), Šulekovim (1860), Parčićevim (1858) i Dežmanovim rječnikom liječničkoga nazivlja (1868), u tom trenutku najboljim domaćim pomagalima, a negdje su i sami kovali. Ne čudi stoga što primjerice za *sljepoočnicu* u rječnicima nahodimo ista rješenja:

Schläfe, pl. slēpe oči (slēpo oko), slē-

Schläfengrube, f. (fossa temporalis), slēpočna jamica (Šulek 1860: s. v.)

Schläfe vidi *Schläfengrube*

Schläfengrube, f. fossa temporalis, slēpo oko (Dežman 1868: s. v.)

Schläf=chen n. –e f. sliepo oko; sanak; *ein Sch. machen* pospavati, podriemati; –en pl. sliepe oči.

Schäfen=fläche ploha sljepočnice; [...] –*grube* sliepo oko; [...] (Filipović 1869: s. v.)

Njemačko-hrvatski dio providen je još popisom uporabljenih kratica (1869, I:7), »Zemljopisnim rječnikom (rječnjakom)« (II:696–714) i popisom »Imena osobâ« (II:715–717). U popisu zemljopisnih imena nalazimo već spomenutu slovačku Modru, ali hrvatski Modruš ne. Hrvatsko-njemački dio od dodataka također ima »Zemljopisni rječnik« (1875, II:2107–2129), opet s Modrom i bez Modruša, i »Imena osobâ« (II:2130–2132).

Među šezdesetak popisanih kratica – ovo izravno govori o načinu obrade natuknica – ima onih gramatičkih (npr. *adj.* Adjectivum, *adv.* Adverbium, *f.* faemininum, *M.* *pl.* Mehrzahl, Plural, *m.* masculinum), onih koje kazuju o podrijetlu riječi (npr. *engl.* englisch, *fr.* französisch, *gr.* greichisch, *it.* italienisch, *lt.* lateinisch), onih koje govore o terminološkoj sferi (npr. *anat.* anatomisch, *astr.* astronomisch, *Bauk.* Baukunst, *bot.* botanisch, *jur.* juridisch, *mus.* musikalisch), onih pomoćnih (npr. *b.* bei, beim, *etw.* etwas, *jmd.* jemand, *o. od.* oder, *v. s.* vidi, sieh), najzad onih koje bismo mogli smatrati registarskima (npr. *ehem.* ehemals, *fig.* figürlich, *gem.* gemein, *Kindersp.* Kindersprache, *pop.* popular, *vlt.* veraltet), primjerice s našim isticanjem:

Demoiselle f. (demoasel) (**fr.**) gospodična, gospodjica

Demonstra=bilis (**lat.**) dokazljiv, dokazni; [...] –*zion f.* dokazivanje; (**fig.**) (javni) prkos, demonstracija, dokaz. (Filipović 1869: s. v.)

U natuknici *Demoiselle* vidimo i neku vrstu izgovorne transkripcije: (demoasel). U natuknici *tat* primijetiti ćemo opet ono s čime smo na neki način započeli, potpuno nesuvislo ogroždavanje natuknica, a sve ne bismo li pokazali kako funkcionira oznaka za dječji jezik:

Tat, -a m. *Stehler, Dieb, Gaudieb, Räuber am Lichte*; previjani tat *Erzdieb*; domaći tat *Hausdieb*; -a -e m. (*Kindersprache*) *Vater*; -ar -ra m. -arin -a m. *ein reitender Bote*; -aranka -e f. *Tatarenpfeil* [...] -ula -e f. *der Stechapfel, Raubapfel* (Filipović 1875: s. v.)

Dakle u istoj su natuknici, u istome grozdu okupljeni *tat* kao 'lopov', *tata* kao 'tata', *tatar(in)* kao 'teklič konjanik', *tataranka* kao nekakva 'tatarska strijela', najzad biljka *tatula* ili kužnjak. Sve su to veoma zanimljive natuknice, ali nije jasno što one rade u istome grozdu. Naprotiv ondje gdje bi bilo očekivano da imamo jedno geslo i njegove izvedenice u jednoj natuknici, kao što je to kod imenice *vin* (Filipović 1875: s. v.), u rječniku nahodimo odjelite natuknice *vinober*, *vinoboj*, *vinogora*, *vinograd*, *vinogradar*, *vinogradčac*, *vinogradi* (pl. coll.), *vinogradski*, *vinojemlje* (s uputnicom na *vinober*), *vinomjer*, *vinomrz*, *vinopija*, *vinoplodan* (sad je tu *vinorodan* uglavljen pod geslo *vinoplodan*) itd. Zasebna je i ova natuknica:

Vinko lozić -a m. *eine komische Personifikation des Weines (etwa Rebmann Weinhold)* (Filipović 1875: s. v.)

Zagledajući po rječnicima, zaključili bismo da je ime preuzeto iz Karađžićeva rječnika (1818: s. v., 1858: s. v.; u poslovi: *Udario ga Vinko Lozić u glavu*),⁸ odakle ga imaju i ARj (s. v.) i Iveković i Broz (1901: s. v.). Sintagma si je našla mjesta i u Drobniča (1846–1849: s. v.), Veselića (1853: s. v.), Šuleka (1860: s. v. *Bachus*), Parčića (1874: s. v.), također u Filipovićevu njemačko-hrvatskome dijelu (1869: s. v. *Bachus*). No da fraza nije bila mrtvo slovo na rječničkom papiru, da su ju rabili vrsni pisci, pokazat će primjeri iz Šenoinih pripovijesti »Vječni Žid u Zagrebu« iz 1862. i »Do tri puta bog pomaže« iz 1868. godine, dakle Filipoviću savršeno suvremeni (isticanje naše):

Zato su i po svih kolibah **Vinka Lozića** – a tih hvala Bogu još i dan danas po Zagrebu dosta ima – zato su po svih kolibah vrvili kortesi, da si za sutrašnji politički čin jezik operu. (Šenoa 1862/1883:287)

Kako su se jablani gostoljubivo klanjali gospodi, kako je gospodin Belić ne samo bio vještak dieljenju lozice već **vinku loziću**, zamaknuli su konji slavne komisije nehotice sa ceste put Brezovca i za kratko se žega razhladila, gospodska grla nakvasila, gospodski želudci namirili a sve od kalničke čuturice i hrvatskoga kanarinca – vulgo purice [...] (Šenoa 1868:594)

Iz valova zelene loze skočila biela gospodska kliet, sa drvenim fino izrezanim triemom – kao svjetiljnjak mamurnim glavam, koje utonuše u moru **Vinku Lozića**. (Šenoa 1868:609)

Popis kratica dan na početku njemačko-hrvatskoga dijela rječnika nije potpun. Primjerice u hrvatsko-njemačkome dijelu glagoli su označeni sa *v.*,

⁸ U starijim ju hrvatskim rječnicima, koliko smo pogledali, ne nalazimo, usp. npr. Belostenec (1740/1972), Stulli (1806/1985–1987).

oznakom *imp(rf)*. i *prf.* te oznakom *r.* za povratne glagole. Također navedeni su nastavci prezenta 1. lica jednine. Prijedlozi su označeni s *praep.*, koje oznake nema na popisu kratica, a dodano im je i kojim padežima otvaraju mjesto, također kraticama, primjerice s našim isticanjem:

Medju *praep. mit acc. und instr.* zwischen, unter, innerhalb, darunter (Filipović 1875: s. v.)

Nahodimo i kraticu *hyp.* za hipokoristik, primjerice u natuknici *ker* s našim isticanjem:

Ker -a *m. der Spürhund*, -a *hyp. v. ker*: -če -eta *n. das Spürhundchen* [...] (Filipović 1875: s. v.)

Turcizmi i riječi usvojene putem turskoga kao posrednika nemaju svoju kraticu. Poneke su označene asteriskom (što imamo kod Drobniča (1846–1849) i kod Veselića (1853)), no taj asterisk u Filipovića (1875) nije objašnjen. Usto bilježenje je uglavnom nedosljedno, neke pozajmljenice imaju ga, neke nemaju, ne uočavamo razlog. Asterisk se početka bilježi lijevo od gesla, poslije desno, primjerice:

Djogat* -a *m. das Schimmelpferd*

Djon* -a *m. die Sohle, Untersohlen, Schuhsohle*

Djul* -a *m. die Rose*

Džak* -a *m. der Sakk*

Džamija* -a *f. die Moschee*

*Hodža -e *m. türkischer Priester, Chodscha*

*Kesedžija -a *m. ein türkischer Straßenräuber zu Pferd*

*Kom=ša, -šija, -e *m. der Nachbar*

*Pišman *indecl.* na koga *erpicht*; -iti se -nim se *v. n. imprf. bereuen (den Kauf)*

*Vajda -e *f. Nutzen* (Filipović 1875: s. v.)

Sve te riječi jesu turske pozajmljenice ili pozajmljenice usvojene putem turskoga, no kao riječi turskoga podrijetla nisu označene primjerice *čamac*, *čarapa*, *džigerica*, *džukela*, *furuna* itd. S druge strane asterisk imaju riječi koje nisu turskoga podrijetla, primjerice:

*Monarh -a *m. ein Alleinherrscher, Monarch*

*Mor -a *m. das Sterben*

*Parip, -a *m. v. konj*

*Parter -a *m. (parterre) der Erdplatz, Erdschauplatz im Schauspielhause*

*Particija -e *f. v. razdielba* (Filipović 1875: s. v.)

*Phalanga -e *f. (griech.) der geschtoffeste Kriegerhaufen, der Heerkern*

*Phantazija -e *f. Dichtungskraft*

*Pharmacet -a m. *Apotheker*

*Piston -a m. *die Ziehstange, der Pumpenstokk*

*Preparat -a m. (gotovac) v. pripravina

Imenica *mor* uopće nije pozajmljenica. U natuknici *parter* dana je čak izvorna francuska inačica: (*parterre*); usporedimo li ju s transkribiranim »demoasel« u natuknici *Demoiselle*, opet primjećujemo nedosljednost; u natuknici *preparat* u zagradama je dan hrvatski prijevod: (gotovac), što je sad već treći način uporabe zagrada. Ako je smisao asteriska označiti novije pozajmljenice, nije posve jasno zašto ga *efendija, fenjer, kajmak, kasapin, kat, katran, kavez, kika, mažuran, megdan, mehana, mistik, šećer, šćicar, testera, žandar* itd. imaju, a *ergela, furuna, kajgana, kajsija, karuca, kasarna, kasino, kurva, meslidjan* (i danas regionalno *mesliđan* ili *masliđan* 'bosiljak'), *moda, šogor, štacun, žaga, žbir* itd. nemaju; inače *kika* 'der Zopf, Haarzopf; Stirnhaar' i nije pozajmljenica.⁹

Njemački je pisan goticom, kako se njemački u ono doba u nas i pisao; doduše već je u Dežmana (1868) njemački pisan oblom latinicom, kakvu rabimo i danas, pa je prohodniji od svih svojih neposrednih rječničkih i slovničkih prethodnika pisanih goticom.¹⁰

Slovopisna rješenja za hrvatski, ona koja bi eventualno mogla biti sporna, sljedeća su: dugi jat = <ie>, krati jat = <je>,¹¹ slogotvorno r = <r>, današnje *đ* = <dj>, s tradicionalnim iznimkama poput *Evangelje, Magjar* i sl. (usp. Filipović 1875: s. v.), primjerice s našim isticanjem:

Fest čvrst, jak; (vom Gestein) tvrd; [...]

Fest=setzen ustanoviti; ureći; uročiti; uglaviti; [...] –ung f. **tvrdja, tvrdjava**
Arznei f. **liek, ljekarija** [...] (Filipović 1869: s. v.)

Liek -a m. pl. **ljekovi** *Arznei* [...]

Liep -a -o (-i -a -o) *adj.* (comp. **ljepši, sup. najljepši**) *Schön* [...] (Filipović 1875: s. v.)

⁹ Nismo provjeravali koje bi Filipović turcizme imao u odnosu na prethodnike, tek smo zamijetili da nema *ekser*, koji imaju i Drobnič (1846–1849: s. v.) i Veselić (1853: s. v.), u obojice ima asterisk; Filipović ima *čavao* (1875: s. v.), bez asteriska, premda je riječ talijanskoga podrijetla.

¹⁰ Govorimo dakako o prvim trima četvrtinama 19. stoljeća, koje su predmet našega napisa. Kako je jedan od recenzenata ovoga rada posve ispravno primijetio, ni F. Vrančić 1595. u svojem rječniku njemački stupac nije pisao goticom, za razliku od P. Lodereckera, koji 1605. u svojem rječniku goticom piše ne samo njemački nego i poljski i češki stupac. Anonimnomu recenzentu zahvaljujemo na pažljivu čitanju!

¹¹ U Šuleka je još 1860. oboje bilo <ě>.

Dakle onako kako je u *Književniku* zacrtao Jagić (1864). Od abecednih rješenja primjetno je i donekle začudno sljedeće: slovo Ć obrađeno je prije Č, slovo Dj prije Dž.¹² Dvoslovi <dj> i <dž> ne tretiraju se kao dvoslovi, nego prema abecednomu redoslijedu *dj* dolazi između *di* i *dk dl dn...*, npr. *meden, medig, medja, medjed, medjenje, medjica, medjnica, medju, medlanje, medni...* Slova Lj i Nj obrađena su zasebno, ne pod slovima L i N. Posljedice svih tih odluka bjelodane su već u natuknicama *liep* i *ljepota*, koje su – dakako – u različitim slovima, k tomu *ljepota* i *ljepotica* zapravo opisane s. v. *Ljepo=čica* (Filipović 1875: s. v.).

Koliko je natuknica u Filipovićevim rječnicima, ne znamo i ne možemo ni približno znati zbog njihova ogroždavanja. Kod Mažuranića i Užarevića (1842), Šuleka (1860), Parčića (1874) može se dati barem okviran broj pomoću uzorka nekoliko stranica, kod Filipovića i suradnika (1869, 1875) to je nemoguće taman ako bismo na desetak stranica natuknice prebrojili. Vidjesmo gore da su unutar natuknice *tat* (1875: s. v.) navedeni i *tata*, i *tatar*, i *tataranka*, i *tatula*, dakle pod jednim geslom četiri-pet natuknica s još ponekim pridjevom. Čovjek bi se još i naviknuo na to, međutim slaba mu vajda jer primjerice *konj* i *konji pl. m* ‘Dachstuhl, krovšte’ dvije su odjelite natuknice, a deminutiv *konjic*, pa onda i *vođeni konjic*, te imenica *konjica* navedeni su pod *konji pl. m*. Imenica *konjanik* navedena je kao zadnja u grozdu *konjanici pl. m*; prije nje navedeni su još pridjev *konjanički* i imenica *konjaničtvo*. Ostaje misterij zašto su se pisci rječnika i njihov izdavač odlučili na takvu obradu, ali jasno je da je to prosječnomu korisniku morala biti velika prepreka; dok su kod Šuleka (1860) i ostalih rječničara natuknice normalno abecedirane, kod Filipovića se (1869, 1875) korisnik prvo mora namučiti da traženu natuknicu uopće pronađe. Da bi se u Šuleka (1860) pronašla imenica *Schauspiel* ‘igrokaz, drama’, treba znati samo abecedu; da bi se ona pronašla u Filipovića (1869), valja proći dva-tri stupca natuknicâ koje počinju sa *Schau...*, jer nikad ne znaš u kojemu se grozdu tražena riječ nalazi, a onda ju ipak nađeš kao odjelitu natuknicu; prije te natuknice sasvim sigurno provjerio si ima li što u natuknicama *Schau* ‘gled’, *Schau=bude* ‘gledaonica’, *Schau=kreis* ‘gledalište’ jer ne znaš što se u njima krije, a krije se primjerice *Schaulustige* ‘gledalac’, pa zašto onda ne bi i *Schauspiel*!?

Naglasici su zabilježeni rijetko, nekad kod homografa, primjerice *lùk* i *lûk*, s našim isticanjem:

Lùk lùka *m. Lauch, Zwiebel*; [...] **lûk lûka** *m. Bogen, Kurve* [...] (Filipović 1875: s. v.)

¹² U Drobniča (1846–1849), Veselića (1853) i Parčića (1874) slovo Ć obrađeno je prije Č, a slova Dž i Dj obrađena su unutar slova D.

Primijetimo da su *lùk* i *lûk* objedinjeni u istoj natuknici, dočim su *pas* ‘Gurt, pojas’ i *pas* ‘Hund’ dvije odijeljene natuknice bez označenih naglasaka; doduše razlikuju se u genitivu *pas – pasa* i *pas – psa*, ali leksikografska je nedosljednost očita. Tim više što je *lûka* sa značenjima ‘Aue, Waldwiese, Werder, livada’ i ‘Hafen, Port’ odjelita, ali jedna natuknica.

Rekosmo, Filipovićevi su rječnici opsežni. Dojam o njihovoj leksikografskoj kakvoći nije nam bogzna kakav, ali gdješto količina dolazi do izražaja. Primjerice u broju prijevodnih inačica u njemačko-hrvatskome dijelu, u kojemu često nadmašuje Šulekov rječnik. Pogledajmo nekoliko nasumičnih, prvo Šulekovih (1860: s. v.):

Brief, m. pismo, list, knjiga [...]

Intrigant, adj. himben, vuhven; *ein –er Mensch*, s. *Intrigant*, m.

Intrigant, m. pletkaš, zapletavica.

Intrigue, f. zapletka, pletka, potka.

Invention f. izum

Sad Filipovićevid (1869: s. v.):

Brief m. pismo, list, knjiga, poslanica; (*Zuschrift*) dopis [...]

Intrigant adj. pletkar, zapletavica, zaplitalo, trčilaža, mutijaš, mutikaša, mutivoda, smutljivac, hinbenik; *–gue* pletka; *das ist seine i.* to su njegovi prsti; to je njegovo pletivo [...]

Invenzion, f. nahod, našast, doum, izmisao, izmišljaj.

U Filipovića je prijevodnih ekvivalenata redovito više. Filipović se spitiče na gramatici (ne razlikuje pridjev i imenicu *Intrigant*, što su kod Šuleka dvije odjelite natuknice), ali daje devet imeničkih ekvivalenata nasuprot Šulekovim dvama; većina ih danas posve dobro funkcionira, jedino bi *spletkar*, *spletka* leglo bolje od *pletkar*, *pletka*, a *zapletavica* – nahodimo ju u obojice – danas ne bi prošla kao znana riječ aktivnoga hrvatskog leksika. Filipović daje i frazu *das ist seine Intrigue*, koje u Šuleka nema. Šulek daje jedan prijevod za *Invenzion – izum*, koji je dan-danas opća riječ – Filipović pet, doduše nijedan danas nije običan. Količina prijevodnih inačica jedna je od boljih strana Filipovićevid rječnika. Kako su se oni nosili sa sebi suvremenim jezikom, provjerit ćemo u sljedećem odjeljku.

IV. Pokus s rječničkim fondom

Metoda kojom se našoj staroj leksikografiji pristupa redovito je, nazovimo ju tako, poredbeno-povijesna. Istraživače zanima tko je koju riječ skovao, osobito u razdobljima »leksičke obnove« hrvatskoga jezika (usp. Samardžija 2004), kad je »iz ništa« (Dukat 1937:95) trebalo stvarati termino-

logiju, tko je što od koga baštinio, tj. preuzimao i prepisivao (usp. Dukat 1937), kakav je odraz ondašnje suvremene jezične politike (usp. Kapetanović 2002). Dojam je da se premalo prostora posvećuje onomu kako je pojedini rječnik funkcionirao u svojem vremenu, kako je služio onima kojima je bio namijenjen, kako se nosio s jezikom kojemu je bio suvremenik. – Nas zanima upravo to. Da bismo to kako-tako ogledali, poslužili smo se gotovo trivijalnom metodom. Uzeli smo tri publicistička teksta iz 1860-ih i 1870-ih – ni prejednostavna, ni prestručna, ni prebeletristična – te probra li iz njih stotinu riječi prema vlastitu nahodanju i osjećaju: mahom glagole, imenice i pridjeve, manje priloga, jedan veznik.¹³ Riječi su što domaće što međunarodnice. Tekstovi su urednički uvodnik, tj. poziv na pretplatu u novopokrenutom listu za mladež *Bosiljak* (= Filipović 1864), te dva prikaza objavljena u *Viencu*, već smo ih spomenuli: prikaz Filipovićeve *Poviesti književnosti* (= Milčetić 1876) i Tomičeve *Kratke stilistike* (= Jambrešćak 1876). I potom smo provjerili što od tih stotinu riječi imaju tri rječnika s hrvatskim kao polaznim jezikom: Veselić (1853), Filipović (1875) te Iveković i Broz (1901). Evo popisa riječi, pisane su današnjom ortografijom i fonetikom,¹⁴ s rezultatima, odnosno krajnjim zbrojem:¹⁵

	Veselić (1853)	Filipović (1875)	Iveković i Broz (1901)
akademija	–	+	+
akoprem	+	+	–
arak	–	+	+
barbarizam	–	–	– (barbarski)
beletrističan	–	± (beletristički)	–
besjedništvo 'retorika'	–	+	± (besjednik)
citacija 'citat'	–	–	± (citat)
članak 'tekst, sastavak'	+	+	+

¹³ Nismo htjeli da tekstovi budu samo književni; usp. kako je riječi I. Mažuranića (iz *Čengić-age*) i A. Šenoje (iz *Prosjaka Luke*) u rječniku Ivekovićeve i Brozovu neuspješno tražio V. Jagić (1901–1902/1948).

¹⁴ Drugim riječima, zanemarili smo razlike poput *odpravljati* – *otpravljati*, *predplata* – *pretplata*, *besedništvo* – *besjedništvo*, *jezikoslovje* – *jezikoslovlje*, *koncerat* – *koncert*; na protiv u morfologiju nismo zadirali: *slavista* i *stilista* ostali su *slavista* i *stilista*, *provanji* nam nije *provašnji*, *frankovati* nam nije *frankirati*.

¹⁵ Legenda: znak + znači da riječ u rječniku postoji (1 bod), znak – da ne postoji (0 bodova), a znak ± da se može domisliti iz postojećih natuknica ili da natuknica postoji, ali ne baš s konkretnim značenjem (0,5 bodova).

	Veselić (1853)	Filipović (1875)	Iveković i Broz (1901)
čudnovat	± (čudnovit)	+	+
diletantski	–	–	–
diploma	–	–	+
disciplina 'struka'	–	–	–
diskrecija	–	–	–
domorodan	+ (domorodac)	+	+
ekstravagancija	–	–	–
erotički	–	–	–
format	–	–	+
frankirati	–	± (frankovati)	–
gimnazija	–	+	–
građanski	± (građjanstvo)	+	+
hir	–	+	–
izučavati	± (izučiti)	± (izučiti)	± (izučiti)
jedrina	+	± (jedar)	+
jezgrovit	– (jezgra)	+	– (jezgra)
jezičar	–	–	–
jezikoslovlje	+	+	–
karakterisati	–	–	– (karakter)
klasik	–	–	–
komparativan	–	–	+
koncert	–	–	+
konstatovan	–	–	–
kontrolisati	–	–	+
kultura	–	–	+
leksikograf	–	–	– (leksikalan)
list 'časopis'	±	±	±
literaran	–	–	± (literatura, literaturni)
ludorija	+	+	+ (ludorije, mn.)
materijalan	–	+	+
mlatiti 'govoriti uprazno'	–	±	±
moralan	–	+	+

	Veselić (1853)	Filipović (1875)	Iveković i Broz (1901)
nabrajati	± (nabrojiti)	+	± (nabrojiti)
namjesnički	± (naměstnik)	+	± (namjesnik)
naraštaj	+	+	+
natuknuti	+	+	+
neopazice	– (neopazan)	± (neopaziti, neopažen)	–
nestrucovnjak	–	–	–
obožavanje	± (obožavati)	+	± (obožavati)
obrazložiti	–	+	–
obrtan	–	+	+
očevidac	+	+	+
omladina	+	+	+
opera	–	+	–
otpravljati	+	+	+
pedagogičan	–	– (pedagogij)	–
počam 'počevši'	– (početi)	± (počamši)	– (početi)
poetičan	–	+	± (poetički, poetski)
politički	–	± (političan)	+
pomagalo	– (pomagati)	+	– (pomagati)
pošta	+	+	+
potankost	± (potanko)	+	± (potanak)
poticati	+	+	+
pozornica	– (pozorište)	– (pozorište)	+
praktičan	–	+	+
pravni	± (pravo)	+	+
premućati 'prešutjeti'	–	+	+
preotimati	+	+	+
pretplata	–	+	–
prijepor	–	+	–
pripomoć	± (pripomoći, gl.)	+	± (pripomoći, gl.)
pristran	+	+	– (pristrastan)
prišiti 'nadjenuti'	+	–	+

	Veselić (1853)	Filipović (1875)	Iveković i Broz (1901)
prosvjeta	+	+	+
protraživati	–	+	–
provincijalni	–	+	+
prvanji	+	– (prvašnji)	– (prvašnji)
prvotni	–	+	–
publicistika	–	–	–
razabrati	+	+	+
razmjerno	+	+	± (razmjer)
realka	–	+	–
sadržaj	+	+	+
sentimentalan	–	–	–
silan 'mnogobrojan'	+	+	+
simetrija	–	–	–
slavista	–	–	–
sravniti 'usporediti'	+	+	+
stati 'početi'	+	–	+
stilista	–	+	± (stil)
sveučilište	–	+	–
svojevoljan	± (svojevoljno)	+	+
tobož, tobožnji	+	+	+
ucijepljen	± (učepiti)	± (ucjepiti)	–
uspoređujući 'poredben'	± (uzporedjivati)	± (uzporedjivati)	–
zabačen 'odbačen'	± (zabaciti)	± (zabaciti)	± (zabaciti)
zanimiv	+	± (zanimljiv)	± (zanimljiv)
zaprošen 'zamoljen'	± (zaprošiti)	± (zaprošiti)	± (zaprošiti)
žalibože	+	+	± (žaliti)
životopis	–	+	–
živovanje	± (živovati)	+	± (živovati)
žuran	– (žuriti)	+	– (žuriti)
Σ = 100	35	64	49,5

Čitatelj će popis odabranih riječi prosuditi prema svojem nahođenju. On je takav kakav jest, u nekoj mjeri nasumičan, ali ipak promišljen, a rezultati ipak nešto pokazuju. Nešto od onoga što popis pokazuje već smo znali: hrvatski rječnici pisani su u 19. stoljeću gotovo kao razlikovni rječnici hrvatskoga za sve one koji ne znaju njemački, latinski i grčki. Zato je u njima relativno malo internacionalizama, a relativno mnogo orijentalizama; značenje prvih lako će se domisliti na temelju poznavanja njemačkoga i klasičnih jezika, smisao količine drugih ne možemo posve dokučiti. Nismo znali ni očekivali i svojevrsno nam je ugodno istraživačko otkriće da će Filipović baš toliko nadmašiti Ivekovića i Broza, unatoč poznatim manama potonjega, koje su jasno uočavali njihovi suvremenici (usp. Jagić 1901–1902/1948); pritom se ne smije smetnuti s uma to da je Ivekovićev i Brozov rječnik jednojezičnik velika knjižnog formata, a da je Filipović dvojezičnik u formatu male osmine. Dakle mnoštvo građe koju Filipović donosi – nespretnu razvrstavanju unatoč – ipak dolazi do izražaja. Ako je tko mislio prigovoriti da smo tražili dlaku u jajetu, neke specifične, rubne, okazionalne riječi – nismo. Je li previše od pedagoga koji je 1871. bio suosnivač pedagoško-književnoga zbora i napisao *Bečke pedagojske slike* tražiti da u svojem rječniku ima riječi *pedagog*, *pedagogija*? Je li previše zahtijevati da jednojezičnik s prijelaza 19/20. stoljeća ima *realku* i *gimnaziju*? Ako je tko pomislio da smo pridjev *erotički* našli u prikazu *Poviesti književnosti*, prevario se: to je Filipovićeva riječ iz poziva na pretplatu za *Bosiljak*, u kojemu se veli da se neće primati političke rasprave i članci erotikoga sadržaja; ta ipak je *Bosiljak* list za mladež, nije prikladno. Uostalom Filipović se u rječniku ne ustručava zabilježiti *kurac* ‘männliche Ruthe’, *šupak*, *pica* ‘weiblicher Schamtheil’, *pišati* i *prišupak* ‘der in das Haus seiner Frau eingehethat hat’ (Filipović 1875: s. v.).¹⁶ Nije se ustezao ni od pozajmljenica; očekivali bismo da rječnik koji ima *simpatiju*, *sinfoniju* i *sinonimiku* (1875: s. v.) ima i *simetriju*, ali nema. Je li moguće da Iveković i Broz (1901) nemaju riječi *sveučilište* i *stilist*?¹⁷ – Imaju *stil*, ali *stilist* je ‘onaj u kojega je dobar stil’, što se iz *stila* ne može samo tako izvesti, stoga znak ± treba razumjeti uvjetno, jednako kao odnos *besjednik* – *besjedništvo*. I sve tako dalje. Ukratko: Filipović se (1875) u našem priručnom pokusu pokazao bogatijim, izdašnjim *pomagalom* (!) od svojega prethodnika (1853) i od prvoga hrvatskoga jednojezičnika (1901).

¹⁶ Grafija je starija njemačka, sa <th>, usp. *Rut(h)e*, *T(h)eil*, *heirat(h)en*.

¹⁷ Sva je prilika da je *jezikoslovje* i *sveučilište* skovao A. Mažuranić za Daničinu *Sbirku* 1835. (usp. Dukat 1937:104). Koliko god zanimljivi, takvi podaci u pristupu nam koji smo odabrali nisu odveć važni. Nama je važnije da 1870-ih, kad Filipović piše svoje rječnike, Zagreb već ima moderno Sveučilište Franje Josipa. Hrvatski je jezik bio daleko podmakao, nas zanima kako se taj napredak zrcalio u rječnicima.

V. Zaključak

Klonit ćemo u zaključku fraza o važnosti leksikografskoga kontinuiteta i izgradnje hrvatskoga jezika kakav danas znamo te usredotočiti na konkretno. Što smo dakle novo saznali? – Prvo, praktično, naslovne godine objave rječnika Ivana Filipovića i suradnikâ valja uzeti suzdržano: njemačko-hrvatski dio (1869) kompletiran je najvjerojatnije 1872. godine, ako ne i nešto kasnije, a hrvatsko-njemački dio (1875) najvjerojatnije 1878. godine. Drugo, u pogledu leksikografske tehnike Filipovićevi dvojezičnici slabiji su od svojih prethodnika i nasljednika, pri čemu ponajprije mislimo na natukničke grozdove nastale abecednim okupljanjem korijenom ili etimologijom nepovezanih riječi. K tomu aparat kojim su natuknice providene nije dosljedno proveden ni protumačen. Rječnicima je nedostajala završna filološka ruka, nijedan od četvorice pisaca nije bio filolog; nisu doduše filolozi bili ni drugi naši stari leksikografi, ali očito su bili talentiraniji. Treće, namjera pisaca da puku u uznapređovalu modernom društvu druge polovice 19. stoljeća – »u životu, uredu i službi« i »za razumak književnosti« – pruže dobre priručnike uspjela je razmjerno okolnostima. Rječnici su to sa svojim nedostacima, ali donesena leksička, tvorbeno i frazeološka građa golema je, posebice ako se njezin opseg uspoređi s onim iz rječnika Ivekovićeve i Brozova (1901), koji je nastao dva i pol desetljeća kasnije, kad se ARj već bio zahuktao, i bio jednojezični rječnik, dakle nesputan inim jezikom. Tim je čudnija ravnodušnost s kojom se hrvatska filologija prema Filipovićevim rječnicima dosad odnosila.

Literatura

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880–1976. Knj. I–XXIII. Zagreb: JAZU.
- Belostenec, Ivan. 1740/1972. *Gazophylacium*. Knj. I–II. Reprint. Zagreb: Liber – Mladost.
- Budmani, Pero. 1885. Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835. godine. *Rad JAZU*, LXXX, 165–185.
- Dežman, Ivan. 1868. *Rěčnik lěčnickoga nazivlja*. Zagreb: Troškom jugoslovin-ske akademije znanosti i umětnosti – Knjižarnica Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera).
- Drobnič (Drobnić), Josip. 1846–1849. *Ilirsko-němačko-talianski mali rěčnik*. Beč: Tiskom jermenskoga manastira.
- Dukat, Vladoje. 1933. Richter-Ballmann-Fröhlichov Rječnik. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XIII/1–2; 1–13.

- Dukat, Vladoje. 1937. Rječnik Mažuranića i Užarevića. *Rad JAZU*, 257, 83–132.
- Filipović, Ivan. 1864. Poziv na predplatu. *Bosiljak* I/1 (10. X. 1864), 1–2.
- Filipović, Ivan. 1869. *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika. I. Njemačko-hrvatski dio*. Knj. I (A–L), II (M–Z). Uz sudjelovanje Gjure Deželića i Ljudevita Modca. Zagreb: Nakladom knjižare Lavoslava Hartmána.
- Filipović, Ivan. 1875. *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika. II. Hrvatsko-njemački dio*. Knj. I (A–O), II (P–Ž). Uz sudjelovanje Gjure Deželića, Ljudevita Modca i Gjure Šimončića. Zagreb: Nakladom knjižare Lav. Hartmána.
- Filipović, Ivan. 1878. *Žepni rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika za porabu u školi i na putu*. Knj. I–II. Zagreb: Naklada Lav. Hartmána.
- Filipović, Ivan. 1879/1890. *Hrvatsko (srbsko)-njemačka besjedovnica: Praktična uputa za one, koji žele da se lako nauče pravilno govoriti hrvatskim (srpskim) ili njemačkim jezikom*. Treće, popravljeno i pomnožano izdanje. Zagreb: Tisak i naklada akademijske knjižare Lav. Hartmána.
- Gostl, Igor. 1995. *Bogoslav Šulek: Otac hrvatskoga znanstvenog nazivlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gostl, Igor. 1998. *Dragutin Antun Parčić*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Iveković, Franjo; Ivan Broz. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).
- Jagić, Vatroslav. 1864. Naš pravopis. *Književnik* I/1, 1–34; 2, 151–187. [Odgovor A. Vebera na str. 181–186.]
- Jagić, Vatroslav. 1901–1902/1948. Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili Dr. Fr. Iveković i Dr. Ivan Broz. Svezak I. A–O. U Zagrebu 1901.; Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili Dr. Fr. Iveković i Dr. Ivan Broz. Svezak II. P–Ž. U Zagrebu 1901. U: 1948. *Izabrani kraći spisi*. Ur. i članke sa stranih jezika prev. M. Kombol. Zagreb: Matica hrvatska, 548–571. [Izvornik: *Archiv für slavische Philologie*, XXIII (1901), 521–529; XXIV (1902), 230–242.]
- Jambrešćak, Dragutin. 1876. »Hrvatska stilistika« Janka Tomića. *Vienac* VIII/20 (13. V. 1876), 330–331; 21 (20. V. 1876), 347–350; 22 (27. V. 1876), 363–366.
- Kapetanović, Amir. 2002. Drobničev rječnik i hrvatska preporodna leksikografija. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, 73–85.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1818. *Srpski rječnik: Istolkovan njemačkim i latinским riječima*. Beč: P. P. Armeniern.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1852. *Srpski rječnik: Istumačen njemačkijem i latin-skijem riječima*. Drugo izdanje. Beč: Štamparija Jermenskoga namastira.

- Marković, Ivan. 2021. Kroatistički prinosi Ivana Filipovića. (Ur.) Ana Čavar; Lahorka Plejić Poje. 2021. *Predmet: Hrvatski*. Katalog izložbe. Zagreb: FF press, 37–40.
- Mažuranić, Ivan; Jakov Užarević. 1842. *Deutsch-ilirisches Wörterbuch = Němačko-ilirski slovar*. Agram: Verlag und Druck der f. priv. ilirischen National-Buchdruckerei von Dr. Ljudewit Gaj.
- Milčetić, Ivan. 1876. Kratka poviest književnosti hrvatske i srbske, od Ivana Filipovića. *Vienac* VIII/1 (1. I. 1876), 11–13; 2 (8. I. 1876), 31–32; 3 (15. I. 1876), 43–47.
- Parčić, Dragutin A. 1858. *Riečnik ilirsko-talianski*. Zadar: Petar Abelić Knjigar-Izdavatelj.
- Parčić, Dragutin A. 1874. *Rječnik slovinsko-talijanski*. Zadar: Braća Battara-Tiskari-Izdavatelji.
- Richter, Adolf Miroslav; Adolf Jozef Ballmann; Rudolf Fröhlich. 1839–1840. *Nemačko-ilirski i ilirsko-nemački rukoslovník*. Knj. I–II. Beč: Mihailj Lechner.
- Samardžija, Marko. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2019. *Hrvatska leksikografija: Od početaka do kraja XX. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Sbirka* 1835 = *Sbirka* nekih reči, koje su ili u gornjoj ili u donjoj Ilirii pomanje poznane. 1835. *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska* I/51–52, 1–22.
- Stulli, Joakim. 1806/1985–1987. *Rječosložje slovinsko-italijansko-latinsko*. Knj. I–II. Dubrovnik: Antun Martekini. [Cit. prema: 1985–1987. Pretisak. Prir. Egon Fekete. Knj. I–III. München: Verlag Otto Sagner.]
- Šenoa, August. 1862/1883. Vječni Žid u Zagrebu ili tri dana tuge i nevolje. U: 1883. *Sabrane pripoviesti*. Sv. I. Zagreb: Matica hrvatska, 285–341. [Izvornik: *Pozor*, Zagreb, 1862, 1863, 1865.]
- Šenoa, August. 1868. Do tri puta bog pomaže. *Dragoljub* II/38, 593–695; 39, 609–610; 40, 630–631; 41, 649–650; 42, 663; 43, 685; 44, 700–701; 45, 716–717; 47, 746–747; 51, 809–811, 52, 822–825.
- Šulek, Bogoslav. 1860. *Deutsch-kroatisches Wörterbuch*. Bd. I (A–L), II (M–Z). Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja.
- Šulek, Bogoslav. 1874–1875/1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*. Knj. I–II. Zagreb: Tiskom Narodne tiskare Dra. Ljudevita Gaja. [Cit. prema: 1990. Faksimilski pretisak. Zagreb: Globus.]
- Veselić (Fröhlich), Rudolf A. 1853. *Rěčnik ilirskoga i němačkoga jezika*. Pěrvii ilirsko-němački dio. Beč: Troškom A. A. Venedikta.

Vince, Zlatko. 1978/2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Treće, dopunjeno izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Ivan Filipović's Bilingual Croatian Dictionaries

Abstract

The driving spirit of Croatian education in the 19th century, Ivan Filipović (1823-1895), in addition to all his teaching, translation, editorial, organizational, and public work, also left behind many valuable philological works (cf. Marković 2021), among them for their time two extensive bilingual dictionaries, which he compiled with colleagues Gj. Deželić, Lj. Modec, and Gj. Šimončić: German-Croatian (I-II, 1869) and Croatian-German (I-II, 1875). Unlike other dictionaries from the National Revival and post-revival period – for example, those by I. Mažuranić and J. Užarević (1842), J. Drobnič (1846-1849), R. Fröhlich Veselić (1853, 1854), D. Parčić (1858, 1874), B. Šulek (1860, 1874-1875) – the lexicographic work of I. Filipović is not adequately investigated and does not have a »prominent place in the history of Croatian lexicography« (Samardžija 2019). The paper will give a basic description of Filipović's dictionaries, some information about the corpus and lexicographic procedures, especially in relation to its predecessors and models, and thus try to fill the philological gap in the understanding of lexicographic work in the Croatian language before the Accademy dictionary (ARj, 1880).

Ključne riječi: rječnik, leksik, leksikografija, hrvatski jezik, 19. stoljeće, Ivan Filipović

Keywords: dictionary, vocabulary, lexicography, Croatian, 19th century, Ivan Filipović

